

УДК 82-32.091"189/192":7.036

СТРАХ ТА ВІДЧУЖЕННЯ ЯК СВІТОСПРИЙНЯТТЯ У ПРОЗІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ (Василь Стефаник і Антон Чехов)

Наталія БОТНАРЕНКО

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
бул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, 76018, Україна,
e-mail: natasha_botnarenko@rambler.ru*

Досліджено модули страху і відчуження як складову екзистенційного мислення рубіжної свідомості кінця ХІХ – початку ХХ століть. За допомогою компаративного аналізу малої прози Василя Стефаника («Сама саміська», «Басараби») та Антона Чехова («Тиф», «Страх») проаналізовано трансформацію та типологію мотиву страху і відчуження, що відіграє важливу роль у художній парадигмі письменників.

Ключові слова: мотив, художня парадигма, кореляція, екзистенційне мислення.

Якщо говорити про «феномен кінця», «пограниччя», тобто літературу кінця ХІХ – початку ХХ століть, то варто зауважити, що літературний процес, за Юрієм Лотманом, розвивається як зміна періодів відносно передбачуваних, які підкорюються будь-якій еволюційній логіці, періодів – і періодів вибухових, розвиток яких йде під знаком неочікуваності [6, 11]. Так, з усією очевидністю постає повторюваність подій і фактів, виявляється можливим говорити про філософію рубіжного мислення як історичний і культурно-естетичний феномен як в українській, так і в російській літературах.

Рубіж кінця ХІХ – початку ХХ століть корелює з дослідженням кризового стану людського духу. За Наталією Гашевою, рубіж ХІХ–ХХ століть позначений глобальною екзистенційною ситуацією [2, 75]. Передусім, це дослідження феноменів страху, відчуження, самотності, сприйняття життя в аспекті абсурду; втрати орієнтації – можливості розрізнити добро і зло; неспроможності до особистісної самоактуалізації.

У сучасному літературознавстві незмінно й докладно фіксували різні аспекти проблематики, пов'язані з проявом чинника кризовості в чеховській картині світу (феномен відчуження, страх життя як наслідок втрати сенсу, нездатність до особистісної самоактуалізації та багато іншого). В окремих випадках спостереження дослідників підводили до висновку про тотальний катастрофізм кризових процесів, які зобразив письменник: «Мова йшла про створення картини життя, і вшир і вглиб захопленої кризою, оскільки акцент робився на реальному осмисленні кризових ситуацій, що існують і виникають щогодини» [4, 56].

Свою чергою, у творчості Василя Стефаника екзистенційні мотиви, а саме мотив страху та відчуження людини, зростають до розмірів глобального масштабу. За Марком

Теплінським, «у Стефаника люди виявляються усамітненими в прямому значенні. Іноді у нього в цілому оповіданні є лише один персонаж» [10, 261]. Алла Островська зазначає, що відчуженість як хворобливий стан сучасної Стефаникові людини є актуальною проблемою у його творчості: «У своїх новелах автор простежив еволюцію відчуження людини від суспільства. Такі модуси людського життя як самотність, страждання, жах, смерть є досліджувані найбільш пильно експресіоністами, з їхніми нахилами до ретельного студіювання підсвідомого, ірраціонального в людині» [8, 57]. Немає сумніву, що творчість В. Стефаника побудована на дослідженні цих психологічних станів людини та сприйняття нею дійсності.

Варто зазначити, якщо у прозі В. Стефаника модуси страху та відчуження є поліфункціональними, експлікованими майже в кожному тексті, то в творчості Антона Чехова ці явища є еволюційними, які починаються із зображення страху як короткочасного, одномоментного явища, і закінчується відтворенням страху та відчуження як емоційної домінанти особистості. За визначенням Михайла Громова, психологію страху А. Чехов досліджував надзвичайно детально, як, можливо, ніхто інший у російській і світовій літературах [3, 274].

Головною типологічною спільністю В. Стефаника й А. Чехова є зображення цих модусів у двох основних типах: короткочасний, тимчасовий страх і відчуження героя у певних межових ситуаціях (домінує у прозі В. Стефаника); перманентний, постійний страх і відчуження людини перед дійсністю (домінує у творчості А. Чехова).

У художній парадигмі В. Стефаника й А. Чехова мотив страху і відчуження у певних межових ситуаціях, страх перед смертю, реалізується в екзистенційному дусі. Згідно з Мартіном Гайдеггером, людина, народжуючись, вже виявляє себе «закинутою» у світ, вона завжди знаходить себе у світі: у певній історичній, часовій ситуації. Саме тому для В. Стефаника й А. Чехова «буття-в-світі» – це основа і початкова умова людського існування. Екзистенціал «буття-в-світі» показує початкову історичність людини, її тимчасовість. Такий тип страху і відчуження найхарактернішим для творчості В. Стефаника, де людина відчуває гострий страх, переляк, розпач. Для А. Чехова цей тип не був домінантним. Доцільно пам'ятати, що для А. Чехова головним страхом – є страх перед життям, дійсністю, коли людина відчуває абсурдність свого існування.

Саме таке сприйняття страху і відчуження у певній межовій ситуації, а саме перед обличчям смерті, коли людина у «ситуації жаху» усвідомлює свою конечність і тимчасовість, яскраво представлена у новелах «Сама саміська» В. Стефаника і «Тиф» А. Чехова. У невеликих за обсягом творах, письменники вийшли на глибинні екзистенційні проблеми. А. Островська зазначила, що у новелі «Сама саміська» для автора основним предметом дослідження стала саме самотність людини, космічна самотність [8, 64]. Початок обох творів акцентує трагічний тон оповіді та трансформує часопросторові координати художніх текстів. Семантика страху та відчуження людини корелює зі замкненістю художнього простору та застиглістю часу. Так, в оповіданні А. Чехова «Тиф» герой втрачає можливість об'єктивно сприймати навколишній світ. Орієнтація в часі також зовсім загублена, внутрішні монологи відсутні, думки короткі і передані такими ж короткими реченнями. Час у творі суб'єктивний, сприймається через свідомість героя:

«Час летів швидко, стрибками, і здавалося, що дзвінкам, свисткам і зупинкам не буде кінця» (тут і надалі переклад мій. – *Н. Б.*) [11, т. 6, 132].

Характерною особливістю творів «Сама саміська» та «Тиф» є явне протиставлення «верху» і «низу». У першому реченні новели В. Стефаника автор вказав, що хата «лізе під горб», баба в ній лежить на землі. В. Костюк зауважив, що «в міфологічних світобудовах земля займає середнє місце між небом і підземним світом» [5, 64]. Баба вже цілковито прикута до землі, її спроба підвестися завершується западанням крізь землю: «Замкнула очі. Земля у хаті розпукалася, а баба в розколібину сточувалася і падала у долину. Летіла все успід та успід. Десь усподі чорт ймив її, завдав на себе та й почав летіти з нею як вітер» [9, 60]. Герой оповідання «Тиф» також прикутий до своєї полиці в поїзді, він не може підвестися, марення захоплюють його.

Художній простір у творах є замкненим та корельно з модусами страху і відчуження. У новелі «Сама саміська» хату баби порівняно з печерою, що підкреслює самотність, відчуженість героїні. «Порівняння бабиної хати з печерою підсилює мотив помирання як переходу в інший світ. Водночас, печера – місце сакрального народження, своєрідне лоно землі, тому цей образ актуалізує протиставлення смерті як пробудження, життя як сну тощо» [5, 64]. Замкнений простір вагона, в якому їде, герой оповідання А. Чехова «Тиф» Клімов, підкреслений негативними образами темноти, важкого мороку та туману, що перебуває в постійному русі, захоплює героя в цей круговорот: «В голові стояв важкий туман; думки його, здавалося, бродили не тільки в голові, але і поза черепом, між диванів і людей, оповитих у нічний морок» [11, т. 6, 132]. Так, стихія у творі стає одухотвореною, а людське життя набуває стихійності, некерованості. Така обстановка простору посилює відчуття страху: «Шум, свистки, чухонець, тютюновий дим – все це, змішуючись з погрозами і миготінням туманних образів, форму і характер яких не може пригадати здорова людина, давило Климова нестерпним кошмаром» [11, т. 6, 132]. У новелі В. Стефаника, смерть має також стихійний характер та порівнюється з хмарою: «Нараз вилетіла з печі хмара малих чортенят. Зависли над бабою, як саранча над сонцем або як турма ворон над лісом» [9, 60]. Отже, хаос у творах, який пов'язаний з галюциногенними мареннями героїв, розділяється на верх і низ, на землю і небо.

Модуси страху і відчуження в новелі «Сама саміська» та оповіданні «Тиф» передані перед обличчям смерті, коли людина особливо гостро відчуває самотність та відокремленість від світу. Зображення такого типу страху і відчуження характерні для В. Стефаника, адже проблема людини, яка мучиться і страждає, – одна з основних у творчості письменника.

Зображення світу як зрушеного, що перебуває на зламі, де дійсність відображена в сіро-чорних тонах, є сумною й одноманітною, уособлює другий тип страху і відчуження у творчості А. Чехова і В. Стефаника. Цей тип страху – страх перед життям, дійсністю більш досліджений у творчості російського письменника. Втративши «землю під ногами», людина починає розуміти абсурдність, безглуздість життя, страх перед неминучим, самотність, відчай. Як наслідок, людину (персонажа оповідання) мучить відчуженість, відчуття даремно витрачених сил, безглуздо прожитого життя.

Якщо звернутися до джерела страхів у А. Чехова, то в переважній більшості випадків ним виявляється все-таки не природа, а світ людей. Модуси постійного страху

й відчуження людини перед життям, дійсністю яскраво представлені у новелі В. Стефаника «Басараби» та оповіданні «Страх» А. Чехова. У цих творах, страх викликаний не так межовою ситуацією, винятковою подією, як людським буттям, сприйняттям дійсності. У цьому випадку страх і відчуження є емоційною домінантою особистості, що визначає не лише психологічний стан героя, а і його осмислення буття загалом. Такий страх і відчуження не є одномоментним, мінливим, а є постійним, що супроводжує людину протягом життя. У новелі В. Стефаника «Басараби» автор простежив мотив страху і відчуження не стільки на долі окремої людини, а як родовий феномен. Означені модуси переслідують увесь рід Басарабів, у творі зображений процес дистанціювання цілого роду від суспільства через прокляття за вчинок прадіда. Тепер цей давній гріх «відшкодовують» усі по черзі чоловіки роду шляхом такої немилосердної кари, як самогубства. В оповіданні ж А. Чехова буття представлене як непізнане, та страх людини перед життям пояснюється як страх перед незрозумілим.

Семантика страху й відчуження є центральною в аналізованих творах. Слово «страх» становить основне поняття, що пронизує весь текст і є смислоутворюючим як у В. Стефаника («Вони стояли і дивилися з великим страхом» [9, 150], «Як его відтяли і несли до хорім, то такий був страшний, що жінки зі страху плакали» [9, 152], «Лице смагляве, застрашене, як би дівоче» [9, 153], «Яка тото мука, який тото страх, яка тото біль, що за такі страждування дав би собі ногу або руку відтяти!» [9, 154], «...а страх такий великий, що боїтеся одно слово сказати. Заціпите вам зуби, та й чекаєте» [9, 155]), так і у А. Чехова: «Наше життя і загробний світ однаково незрозумілі і страшні»; «Що й казати, страшні видіння, але страшне і життя» [11, т. 8, 130]; «Мені все страшно» [11, т. 8, 131]; «Я дивився на грачів, і мені було дивно і страшно, що вони літають» [11, т. 8, 138].

Модуси відчуження і страху героїв перед життям експліковані вже на початку творів, що супроводжується мотивом «шляху/виходу». Так, зустрічаємо характерну для В. Стефаника абруптивність початку: «Тома Басараб хотів повіситися у кошниці в саме полудня» [9, 150]. Такий початок приголомшує читача, адже страшна подія в житті героя подана як звичайна, буденна. В оповіданні А. Чехова «Страх» герой також відчуває себе незадоволеним життям, оповідач акцентував його стомленість та спустошеність. Уже початок твору проектує вихід персонажа із набридливого топосу. Що цікаво, Сілін як і Тома Басараб задумується над «виходом» у більш глобальному плані – виходом із життя, яке є обтяжливим для нього: «Зізнаюся вам, як друзі, я інколи в сумні хвилини малював собі свій смертний час, моя фантазія винаходила тисячі найбільш похмурих видінь, і мені вдавалося доводити себе до болісної екзальтації, до кошмару» [11, т. 8, 130–131].

Для відчуженої людини навколишній світ представлений як чужий, абсурдний, у якому немає зв'язків та закономірностей. Усвідомлення світу в такому розумінні в творах «Страх» та «Басараби» уособлює екзистенційну парадигму: буття – інобуття, життя – іножиття. Саме тому, що людина смертна, час і простір, в якому вона існує, набувають надзвичайної вагомості. У новелі В. Стефаника «Басараби» художній простір і час відповідає стану психологічного напруження героя. Автор розширив художній

простір та підкреслив застиглість часу: «То чути наперед, що воно прийде, та й воно не питає ні дня, ні ночі, ні сонця, ні хмар. Отак встанете рано, помолитесь богу та й йдете собі на подвір'є. Станете на порозі та й закаменієте. Сонечко світить, люде вже коло хатів викрикують, а ви стоїте. Чого стоїте? А стоїте того, що щось вас у голову дюгнуло, збоку, не дуже, легенько. А з голови йде до горла, а з горла в очі, в чоло. Та й вже знаєте, що десь із-за гір, із-за чистого неба, ще з-позаду сонця припливе чорна хмара» [9, 154–155]. У новелі з образами «чистого неба» та «сонця» корелює образ чорної хмари, яка насувається із-за гір, що і є символом наближення смерті. Варто зазначити, що в оповіданні А. Чехова хронотоп також корелює з чорним кольором, який підкреслює модус страху у творі: «Було вже темно, сильно пахло вечірньою вогкістю, і збирався сходити місяць [...] і нам крізь ґрати огорожі були видні річка, заливні луки по ту сторону і яскравий, багряний вогонь від багаття, біля якого рухалися чорні люди і коні» [11, т. 8, 129]. Отже, чорний колір є домінантним у творах та несе в собі передвіщення біди і страждання.

Варто зауважити, що характерною особливістю новели В. Стефаніка «Басараби» та оповідання «Страх» А. Чехова є така типологічна спільність поезики їх малої прози, як «відкриті фінали». В. Стефанік і А. Чехов обривають оповідь саме тоді, коли сюжетна напруга сягає кульмінації. «Новелістичний пуант» залишається нереалізованим, фінал твору – відкритим. А. Чехов в останньому реченні оповідання посилив напругу: «Говорят, что они продолжают жить вместе» [11, т. 8, 138]. («Кажуть, що вони продовжують жити разом»). Відкрите закінчення новели В. Стефаніка (адже останнє речення формально не дає підстав говорити про смерть одного з Басарабів: «Тихо, тихо, хто знає ще, не робіть крику...» [9, 157]) позначається на сприйманні твору – як картина дуже близька читачеві. Як зазначила Любов Гаєвська: «Розповідь відтворює незакінченість, незавершеність дії, власне, її процес, що дозволяє максимально наблизити читача до зображуваного, так би мовити, ввести його у сферу дії. Такий спосіб викладу створює у читача відчуття співдії, співучасті» [1, 116].

Отже, мотив страху і відчуження є одним із домінантних у прозі кінця ХІХ – початку ХХ століть. Мистецтво «кризи і межі» формується на основі екзистенційного світосприйняття. Літературні явища перехідних періодів несуть у собі «потужний заряд заперечення, активного пошуку виходу з «глухих кутів», а людина в цій ситуації «схильна до ризикованого експериментування» [7, 5]. Модуси страху й відчуження в художньому світі В. Стефаніка й А. Чехова виростають до розмірів глобального масштабу. Якщо у прозі В. Стефаніка ці модуси є поліфункціональними, експлікованими майже в кожному тексті, то в прозі А. Чехова ці явища є радше еволюційними, які починаються зі зображення страху як короточасного, одномоментного явища, і закінчується відтворенням страху та відчуження як емоційної домінанти особистості. Головною типологічною спільністю творчості В. Стефаніка й А. Чехова є зображення цих модусів у двох основних типах: мінливий, тимчасовий страх і відчуження героя у певних межових ситуаціях (домінує у прозі В. Стефаніка); постійний страх і відчуження людини перед дійсністю (домінує у творчості А. Чехова). За першим типом страху і відчуження людина відчуває гострий страх, переляк, розпач, усвідомлює свою

конечність і тимчасовість. У прозі письменників це може призводити до зрушення часо-просторових координат, неспроможності об'єктивно сприймати навколишній світ, нерозрізнення ілюзії і реальності у художньому тексті. Другий тип страху і відчуження викликаний не певною межовою ситуацією, а самим людським буттям. Такий тип страху характеризується складним психологічним станом персонажа, визначає систему ціннісних орієнтацій та модель поведінки людини. Зазвичай, персонаж, який відчуває такий страх перед буттям дистанціюється від суспільства, рідного топосу, що призводить до відчуження. Герой сприймає світ як чужий, абсурдний, у якому немає зв'язків і закономірностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гаєвська Л. О.* Морально-етична проблематика української новели кінця XIX – поч. XX ст. / Л. О. Гаєвська. – К. : Наукова думка, 1981. – 128 с.
2. *Гашева Н. Н.* Этико-эстетический синтез в творчестве А. Чехова и А. Ахматовой / Н. Н. Гашева // Известия Уральского государственного университета. – 2006. – № 41. – С. 74–83.
3. *Громов М. П.* Чехов / Михаил Петрович Громов. – М. : Молодая гвардия, 1993. – 394 с.
4. *Гурвич И. А.* Проза А. П. Чехова : человек и действительность / Исаак Аронович Гурвич. – М. : Советский писатель, 1970. – 182 с.
5. *Костюк В.* Фрагмент у творчості В. Стефаніка («Сама саміська») / В. Костюк // Слово і час. – 2000. – № 6. – С. 62–66.
6. *Лотман Ю. М.* В точке поворота / Ю. М. Лотман // Литературная газета. – 1991. – № 23. – С. 11.
7. *Мережинская А. Ю.* Русская постмодернистская литература : учебник / Алла Юрьевна Мережинская. – К. : ИПЦ «Киевский университет», 2007. – 335 с.
8. *Островська А. С.* Експресіонізм у творчості Василя Стефаніка / Алла Степанівна Островська. – Донецьк : ДНУ, 2004. – 208 с.
9. *Стефанік В.* Мое слово : Новели, опов., автобіогр. та критич. матеріали, витяги з листів / Василь Стефанік ; [упоряд., передм. та приміт. Л. С. Дем'янівської]. – 2-ге вид., доп. – К. : Веселка, 2000. – 319 с.
10. *Теплинский М. В.* Профессия: литературовед / Марк Вениаминович Теплинский. – Ивано-Франковск : Гостинець, 2007. – 336 с.
11. *Чехов А. П.* Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. / Антон Павлович Чехов ; АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. — М. : Наука, 1974–1982.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2012
Прийнята до друку 21.02.2013

**FEAR AND ALIENATION AS WORLDVIEW IN THE PROSE
IN THE END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES
(Vasyl' Stefanyk and Anton Chekhov)**

Nataliya BOTNARENKO

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine,
e-mail: natasha_botnarenko@rambler.ru*

The article considers the modes of fear and alienation as constituents of existential thinking of frontier consciousness in the end of XIX – the beginning of XX centuries. By means of comparative analysis of small prose by Stefanyk («One all alone», «Basarabs») and Chekhov («Typhus», «Fear») the transformation and the typology of the fear and alienation motifs, playing an important role in the artistic paradigm of writers are examined.

Key words: motif, artistic paradigm, correlation, existential thinking.

**СТРАХ И ОТЧУЖДЕНИЕ КАК МИРОВОСПРИЯТИЕ В ПРОЗЕ
КОНЦА ХІХ – НАЧАЛА ХХ ВЕКОВ
(Василий Стефаник и Антон Чехов)**

Наталья БОТНАРЕНКО

*Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника,
ул. Шевченко, 57, Ивано-Франковск, 76025, Украина,
e-mail: natasha_botnarenko@rambler.ru*

Исследовано модусы страха и отчуждения как составляющие экзистенциального мышления рубежного сознания конца XIX – начала XX веков. При помощи компаративного анализа малой прозы Василия Стефаника («Одна одишенька», «Басарабы») и Антона Чехова («Тиф», «Страх») проанализировано трансформацию и типологию мотива страха и отчуждения, который отыгрывает важную роль в художественной парадигме писателей.

Ключевые слова: мотив, художественная парадигма, корреляция, экзистенциальное мышление.